

רש"י

דמותו ויצירתו

עורכים

אברהם גרוסמן ושרה יפת

ב: מקורותיו של רש"י והשפעתו

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

המערכת המדעית

פרופ' ירחמיאל כהן (יו"ר), פרופ' דוד אסף, מר צבי יקותיאל, פרופ' גדעון פוקס,
פרופ' שמואל פיינר, ד"ר אמנון רז-קרקוצקין
מרכז המערכת: מעין אבינרי-רבהון

עריכה לשונית: ישראל חזני
הפקה והבאה לדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע

משרד ראש הממשלה
המכון למדעי היהדות, האוניברסיטה העברית בירושלים

מסת"ב 978-965-227-248-5

מספר קטלוגי 185-571

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשס"ט
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.
סדר ועימוד: מרכז זלמן שזר
לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ
כולם בירושלים

חכמים, תלמידים ויצירתם הספרותית

שמחה עמנואל

א

לפני מאה שנים ויותר נטל אברהם עפשטיין מונח מודרני והכניסו לחקר תרבות הכתיבה של יהודי אשכנז בימי הביניים¹ – עפשטיין כתב מונוגרפיה מקיפה על ר' שמעיה, תלמידו המובהק של רש"י, וכינה אותו "מזכירו של רש"י".² ר' שמעיה ישב לפני רש"י וסייע בידו לכתוב את ספריו, וכתב עם רש"י, ממש או במצוותו, את פירושו ואת פסקיו של הרב. לפעמים פעל ר' שמעיה כסופר בעלמא, המחזיק את הקולמוס עבור הרב הזקן, כמות שכתב רש"י באחת מתשובותיו: "תש כחי ואזלת ידי מלמשוך בעט סופר, ולבן ביתי קראתי מפי שורות הללו, והוא כותבן אל אדוני ומורי".³ במקרים אחרים פעל ר' שמעיה כמזכיר, היורד לעומק דעתו של הרב ומשכיל לנסח את דבריו במילותיו של התלמיד. על כל זאת כינהו עפשטיין בתואר החדש, "סופר" ו"מזכיר". שרידים נוספים מכתביו של ר' שמעיה שנמצאו מאז מוכיחים שוב כי צדק עפשטיין בתארים שהעניק לר' שמעיה. כך, למשל, כתב ר' שמעיה בשולי פירושו של רש"י לתורה "צוני ר' להגיה", ובפירושו לפיוטים כתב "כך פירשתיו בשעתי מ"ר (=מפי רבי), והיום פירשו ר' בתילי (=בתהלים)".⁴ ביטויים אלו, ואחרים כדוגמתם, מאשרים שוב כי במונחים מודרניים אכן היה ר' שמעיה סופר של רש"י ומזכירו האישי. לא ארכו הימים והמונחים שטבע עפשטיין התאורחו בספרות המחקר (אף כי לאו דווקא במילים אלו ממש), וגברה ההכרה בחלקם של התלמידים בגרמניה ובצרפת

1 המונח "אשכנז" משמש במאמר זה ככינוי לגרמניה ולצרפת כאחד.

2 ראו: A. Epstein, "Schemaja, Der Schüler und Secretär Raschi's", *MGWJ*, 41 (1897), pp. 257–263, 296–312 (תרגום לעברית, עם הוספות: "רבי שמעיה תלמידו וסופרו של רש"י", כתבי ר' אברהם עפשטיין, נקבצו על ידי א"מ הברמן, א, ירושלים תש"י–תשי"ז, עמ' רסט–ש). לדיון מקיף על ר' שמעיה ראו א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 411–347.

3 ראו תשובות רש"י, מהד' י"ש אלפנביין, ניו יורק תש"ג, סי' פא, עמ' 108. וראו גם שם, סי' עג, עמ' 96: "כחי תש ופי נאלם מלספר תלאות העוברות עלי גל אחר גל, על כן רפה ידי מלכתוב... בכתב ידי, והגני קורא מפי לאחד מאחי והוא כותב".

4 ראו: א' גרוסמן, "הגהות ר' שמעיה ונוסח פירוש רש"י לתורה", תרביץ, ס (תשנ"א), עמ' 71 (וכן שם, עמ' 27: "ר' צוה להגיה"); גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים (לעיל, הע' 2), עמ' 382.

ביצירה הספרותית של הרב. הפירושים האשכנזיים של המאה הי"א, אלו שלפני זמנו של רש"י, הם תוצאה נלווית של השיעור בבית המדרש. הרב לימד בבית המדרש את שיעורו, והתלמידים שישבו לפניו רשמו לעצמם את פירוש הסוגיה, מיוזמתם שלהם או על פי ציוויו של הרב. אחד מסממני הלשון הבולטים ב"פירושי מגנצא" של המאה הי"א הן הלשונות "מפי המורה", "לא מפי המורה", וכדומה, וכל אלו מלמדים כי הפירושים האשכנזיים של המאה הם תוצר נלווה של השיעור שנתן הרב בבית המדרש.⁵

מבחינה זו שונה כידוע פירושו של רש"י מפירושי מגנצא. רק לעתים נדירות יחסית הוכיח רש"י במפורש את מה שלימדוהו רבותיו, וככל שידנו מגעת לראות פירושו של רש"י לתלמוד הוא פירוש עצמאי, שאיננו צמוד למה שלמד לפני רבותיו הגדולים. אין ספק שתורתם של ר' יעקב בר יקר ושל ר' יצחק הלוי מובלעת בתוך פירושו של רש"י, אך אין בידינו כלים כדי להעריך נכונה את היקף השפעתם על רש"י.⁶ מכל מקום, וזה העיקר, פירושו של רש"י לתלמוד איננו "תצלום" של השיעורים שהוא עצמו שמע בצעירותו בישיבות מגנצא וורמייזא, וזה אחד מן ההבדלים הבולטים בין פירושו של רש"י לתלמוד לפירושי מגנצא.

תלמידיו של רש"י ותלמידיו תלמידיו המשיכו בדרך הכתיבה של המאה הי"א. כבר בפירושים לתלמוד שכתב ריב"ן, חתנו של רש"י, יש שימוש רב בחתימה "מפי רבי", כלומר ר' יהודה בן נתן כתב את הדברים כפי ששמעם מפי רש"י.⁷ דרך כתיבה זו, של תלמיד הכותב מפי רבו, המשיכה גם במהלך המאה הי"ב, ואפשר למצוא אותה ואת מטבעות הלשון האופייניות לה בתוספות הקדומות לתלמוד. מקצת מן החיבור הכתיב הרב עצמו לתלמיד, והלה רשם בסוף כל פסקה "מפי רבי", וחלקים אחרים בחיבור נכתבו על ידי התלמיד לבדו, כדרך שנהגו גם בחברה הכללית בימי הביניים.⁸

5 על אופיים של הפירושים האשכנזיים במאה הי"א ראו: י"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ג, ירושלים תשנ"א, ובפרט עמ' 35–60; י"מ תא-שמע, "הפירוש המיוחס לרבנו גרשום מאור הגולה לתלמוד", כנסת מחקרים – עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, א: אשכנז, ירושלים תשס"ד, עמ' 3–20; י"מ תא-שמע, "על הפירוש לפיוטים הארמיים שב'מחזור ויטרי'", שם, עמ' 77–86; א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 120. וראו גם תיאורו של א"מ ליפשיץ, כתבים, א, ירושלים תש"ז, עמ' נה–סז.

6 ראו י' פרנקל, דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי, ירושלים תשל"ה, עמ' 1.

7 ראו אפשטיין (לעיל, הע' 5), עמ' 30–32.

8 ראו: P. Saenger, "Silent Reading: Its Impact on Late Medieval Script and Society", *Viator*, 13 (1982), pp. 367–414. אחת הווריאציות של טכניקה זו היא של מחבר המכתיב את חיבורו לקבוצה של תלמידים. במקרים כאלו עשויה הכתבה אחת ליצור טקסטים אחדים, השונים מעט זה מזה, אך כולם נאמנים למקור במידה שווה – ראו על כך: A. Hudson, "Middle English", *Editing Medieval Texts*, ed. A.G. Rigg, New York 1977, pp. 46–47. טכניקה ייחודית זו איננה מאפשרת ליצור אילן יוחסין של כתבי היד ולשחזר את אב הנוסח של הטקסט, ויש לשקול את קיומה אף לגבי חיבורים עבריים מסוימים של ימי הביניים; ואין כאן מקום להאריך.

תלמידים אחרים כתבו את דברי הרב מיוזמתם שלהם, ללא הדרכתו הצמודה,⁹ ולעתים מצאו חכמים בכתיבותיהם של אלו שגיאות גסות, כגון מה שכתב רבנו תם בספר הישר: "ומה שמתרץ הרב ר' יב"א, הוא לא תירץ והוא לא עשה אותם תוספות, המעתיקים קראום על שמו, ולא תסמכו עליהם כי רובם שגיאות". דברים מפורשים עוד יותר אמר רבנו תם על התוספות שכתבו תלמידיו שלו: "ופעם אחת מצא ר"י כתוב בתוספות הלומדים לפני ר"ת שפסקו... ועל דבר זה שלח לו ר"י לר"ת... והשיב לו ר"ת כי התלמיד שכתב נבהל היה לפסוק, וחס ושלום שלא עלה על לבו".¹⁰

סוגה ספרותית מיוחדת במינה, שנוצרה בעקבות כתיבות התלמידים, הם ספרי ליקוטים. התלמידים פגשו בדרך לימודם בחיבורים ובחידושים שחרגו ממסגרת הלימוד השגרתית של המסכת הגלמדת, ועל כן לא יכלו להיכלל בפירושים לתלמוד שכתבו לפני רבותיהם. חיבורים אלו כללו ביאורי סוגיות, ליקוטים מדברי רבותיהם ומכתבי ראשונים אחרים, חידושים שעלו בבית המדרש בדרך מקרה וליקוטים ממדרשי ההלכה, מהתוספתא ומהתלמוד הירושלמי. כדי לשמר מקורות אלו כתבו התלמידים ספרי ליקוטים, מעין פנקסי זכרונות, שבהם הביאו מכל אשר נראה חשוב בעיניהם, ובלא כל סדר ושיטה. פנקסים אלו הלכו ותפחו במשך השנים, וכל דור הוסיף בהם עוד ועוד קטעים מקטעים שונים. מצויים היום בידינו ספרי ליקוטים רבים, מתקופת בעלי התוספות ומלאחריה, אך רק חלקם הקטן נדפס עד כה.¹¹ בספרד הקדומה לעומת זאת,

בוה. עם זאת, ספק בעיני האם סביר להציע אפשרות זו לגבי פירוש רש"י לתורה – ראו: I.M. Ta-Shma, "The 'Open' Book in Medieval Hebrew Literature: The Problem of Authorized Editions", *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester*, 75, 3 (1993), (P.S. Alexander & A. Samely [eds.], *Artefact and Text: The Re-creation of Jewish Literature in Medieval Hebrew Manuscripts, Proceedings of a Conference held in the University of Manchester*), p. 20

9 דרך זו נהגה כמובן גם במקומות אחרים – ראו למשל מ"ע פרידמן, "רשימות תלמיד בבית מדרש הרמב"ם באמונות ודעות ובהלכה", תרביץ, סב (תשנ"ג), עמ' 523–583.

10 ספר הישר לרבינו תם, חלק החידושים, מהד' ש"ש שלזינגר, ירושלים תשל"ד, ס' שטו; תוספות עבודה זרה נז ע"ב, דיבור המתחיל לאפוקי (ושם, בשיבוש: "בתוספתא הלומדים").

11 ראו ש' עמנואל, שברי לוחות – ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ז, עמ' 250–269. במאה הט"ו התפתחה מאוד באשכנז כתיבת ספרי הליקוטים, ונתחברו אז ספרים רבים מסוגה זו – ראו, כדוגמה בלבד, את מפתח החיבורים שבסוף ספר לקט יושר, מהד' י' פריימן, ברלין תרס"ג–תרס"ד, יורה דעה, עמ' 118–119; וראו מ' גידמן, התורה והחיים, ג, ורשה תרנ"ט, עמ' 51–52. מתקופה זו הגיעו לידינו אף אוטוגרפים של ספרי ליקוטים של חכמים ידועים – ראו למשל י"י יובל, חכמים בדורם, ירושלים תשמ"ט, עמ' 48–57.

שמחה עמנואל

כמעט שלא נכתבו ספרי ליקוטים,¹² כנראה בגלל המסורת הספרדית שספרים נכתבו רק על ידי גדולי החכמים, ולרשימות התלמידים בישיבה לא היה כל ערך.

התלמידים האשכנזים רשמו בפנקסיהם גם כל הוראה ומעשה שבאו לפני הרב – בביתו, ברחוב, בבית המרחץ, ובכל מקום אחר. חלק לא מבוטל של הפסיקה האשכנזית, למן המאה הי"א ועד למאה הט"ו, מבוסס על עדויות התלמידים על מעשי רבותיהם.¹³ יש אף תלמידים שהקדישו לכך את כל מרצם וכתבו חיבורים מיוחדים לתיאור מעשי רבותיהם. כתיבה אינטנסיבית כזו, שאיננה מדלגת כמעט על שום תחום בחיי הרב, איננה ידועה כלל במרכזים אחרים. ידיעותינו על נוהגם של הרי"ף ושל הרמב"ן, למשל, בבית הכנסת, בסעודה ובכל אורחות חייהם באות כמעט אך ורק מכתביהם שלהם. הם כתבו בספריהם כיצד צריך כל אדם לנהוג בכל שעה ומקום, ומשם נדע כיצד נהגו גם הם עצמם, אך תלמידיהם לא העלו על הכתב בצורה מפורטת את מעשי רבותיהם, כפי שמצאנו באשכנז.

הסבר חלקי להרגלם של התלמידים באשכנז לעקוב בצורה מתמדת אחר מעשי רבותיהם נעוץ בתנאי הלימוד המיוחדים ששררו שם. התלמידים האשכנזיים למדו, ולעתים אף התגוררו, בבתי רבותיהם, והם ראו את הרב ושימשוהו גם שלא בשעת השיעור, כחלק בלתי נפרד מתכנית הלימודים,¹⁴ ואילו התלמידים בספרד למדו בבית המדרש, וכמעט שלא ראו את הרב בביתו.¹⁵ אך הסבר זה איננו מספיק. גם תלמידי הרי"ף והרמב"ן ראו את הרב בתפילתו בבית הכנסת, בהליכתו ברחוב, ובהזדמנויות רבות נוספות, וגם הם שמו ליבם למעשיו ולמדו מהם הלכה למעשה. התלמידים בספרד ובצפון אפריקה בוודאי אף סיפרו זה לזה על מנהגי הרב, אך עדויות אלו לא נחשבו בעיניהם ראויות לעלות על הכתב, והן נשארו במסורת שבעל פה.

לכתיבות התלמידים היתה השפעה רבה על תולדות הספרות בגרמניה ובצרפת, ונציין כאן שלושה תחומים שהושפעו מהן:

- 12 העיר על כך ישראל תא-שמע, בביקורתו על ספר תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, קרית ספר, נא (תשל"ז), עמ' 480 הע' 1, וראו דבריו שם על ספרי הליקוטים של בעלי התוספות.
- 13 ראו י"מ תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 76–78. עדויות של תלמידים על מעשי הרב בבית המרחץ באות, למשל, בתשובות רש"י (לעיל, הע' 3), סי' רסד–רסה. עדויות של תלמיד על מעשי הרב בעת משכבו באות בלקט יושר (לעיל, הע' 11), אורח חיים, עמ' 43, 44–46; שם, יורה דעה, עמ' 23.
- 14 ראו מרדכי ברויאר, "לחקר הטיפולוגיה של ישיבות המערב בימי הביניים", פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה, מוקדשים לפרופסור יעקב כ"ץ במלאת לו שבעים וחמש שנה, בעריכת ע' אטקס וי' שלמון, ירושלים תש"ם, עמ' מט–נג.
- 15 לדוגמה יוצאת דופן של חכם ספרדי היודע לספר על מנהגי רבו, כנראה בשל קרבתו המשפחתית לרב, ראו י"ש שפיגל, "פסקי דינים לחכם ממשפחת הרא"ה", קבץ על יד, ספר היוכל – סדרה חדשה, ספר יא (כא), חלק א (תשמ"ה), עמ' 92.

1 – מבנה החיבורים. במרכזי תורה אחרים כתבו חכמים את ספריהם בגיל מבוגר, לאחר שנתגבשו היטב עמדותיהם בהלכה ולאחר תכנון מקיף ומסודר של מבנה הספר. באשכנז לעומת זאת החלה הכתיבה בגיל צעיר, בעת שישב התלמיד לפני רבו; עם צמיחתם בתורה הוסיפו התלמידים עוד ועוד לרשימותיהם, ואלה שימשו להם מסגרת לבניין חיבוריהם הגדולים. כתוצאה מכך מקצת מן החיבורים האשכנזיים אינם עשויים במחשבה תחילה, ויש בהם גם רשימות וטיוטות שנכתבו משך שנים הרבה. אביגדור אפטוביצר, שהקדיש מחקר ארוך למבנהו של ספר "אבי העזרי" של הראב"ה, הסיק כי "המחבר לא כתב ספרו על אותו הסדר שהוא לפנינו אלא כתב דבריו ענינים ענינים, מאמרים מאמרים, לפי מה שבאו הדברים לידו בדרך לימודו בפני עצמו או בלימוד הישיבה, ואחר זמן צרף המאמרים וסידרם וסימנם"; ודברים אלו נכונים גם לגבי חיבורים אשכנזיים אחרים.¹⁶

2 – מספר החיבורים. השיטה האשכנזית, שאפשרה ואף עודדה את הכתיבה אצל תלמידים שטרם הגיעו להוראה, הגדילה בצורה ניכרת את מספר החיבורים שנכתבו במאות ה"א-ה"ג. אמנם נכון, שיטה זו גרמה לכך שלא כל החיבורים היו ברמה נאותה, והיו גם רשימות של תלמידים ש"רובם שגיאיות",¹⁷ אך גם אם נתעלם מחיבורים כאלה, עדיין מניינם של החיבורים שכתבו חכמי אשכנז עולה בהרבה על אלו שנכתבו במרכזים היהודים האחרים בתקופה המקבילה.

3 – מעמדם של המחברים. בנוהג שבעולם, ישנה זיקה הדוקה בין סמכותו התורנית של המחבר ובין סמכותם של הספרים שכתב. אם ניטול את הרמב"ם לדוגמה, הרי אי אפשר להבדיל בין ההערצה לרמב"ם האיש ובין ההערצה לספרים שכתב. הרמב"ם נערץ בזכות הספרים שכתב, והספרים שכתב נערצים היו בזכות מחברם הדגול – האיש ותורתו אחד הם, והאחד משליך על חברו. אך באשכנז כלל זה איננו תקף תמיד, והיו תלמידי חכמים מן השורה השנייה, שלא היו גדולים כל כך בתורה, שזכו לכתוב ספרי יסוד, שדורות הרבה הזדקקו להם – סמכותם של ספרים אלו נבעה מרבו של המחבר, ולא מן המחבר עצמו. מגמה זו ניכרת בעיקר במאות ה"ד והט"ו,¹⁸ לאחר זמנם של בעלי התוספות. מי זוכר, למשל, את שמו של התלמיד שכתב את ספר מנהגי מהרי"ל? תלמיד זה לא היה חכם מן השורה הראשונה, אך הספר שכתב היה לאחד מעמודי התווך של ספרות ההלכה האשכנזית. ניצניה של התופעה ניכרים כבר במאה ה"ג – ר' שמשון

16 ראו א' אפטוביצר, מבוא לספר ראב"ה, ירושלים תרצ"ח, עמ' 88. דברים דומים כתב שלום אלבק על ספר ראב"ן – ראו ספר ראב"ן, מהד' ש' אלבק, ורשה תרס"ה, מבוא, סעיף ז.

17 ראו לעיל, ליד ציון 10.

18 ראו למשל תיאורו של תא-שמע את ספר "ברוך שאמר", במאמרו "קווים לאופייה של ספרות ההלכה באשכנז במאות ה"ג וה"ד", כנסת מחקרים (לעיל, הע' 5), א, עמ' 339-340 (=הלכה, מנהג ומציאות באשכנז, 1000-1350, ירושלים תשנ"ו, עמ' 106-107).

שמחה עמנואל

בר צדוק, למשל, תיעד בקפדנות את מנהגיו של רבו, מהר"ם מרוטנבורג, והעלה אותם על הכתב בספר "תשב"ץ". פרסומו של ר' שמשון בר צדוק לדורות איננו בזכות למדנותו שלו, ולא מצאנו אותו כותב חידושי תורה משלו, משיב לשואלים או מרביץ תורה בישיבה (וגם אם ימצא באחד הימים חיבור עצמאי שלו, הרי לא בו הוא קנה את פרסומו לדורות). חשיבותו של ספר התשב"ץ באה לו רק מכח רבו, שמנהגיו נרשמו בו, ולא מכוחו של המחבר עצמו. ולפיכך נוכל לומר כי מקצת מן הספרים האשכנזיים חשובים היו יותר ממחבריהם, והספרים הם שנתנו חשיבות למחבריהם.

בדברינו על כתיבות התלמידים ועל התוצאות הספרותיות שנבעו מהן הדגשנו בעיקר את ההבדלים שבין גרמניה וצרפת לבין ספרד. פרובנס, שבמכוון לא נזכרה עד כה, מגלה קווי דמיון לתרבות הכתיבה שבגרמניה ובצרפת – וכאן דוגמה נוספת לקשר התרבותי שהיה בין בתי המדרש שבאשכנז לאלו שבפרובנס, שכבר רמזו לו חוקרים שונים, והעמיק בו לאחרונה יעקב זוסמן.¹⁹ הראב"ד, למשל, כתב חידושים בעודו תלמיד לפני רבותיו, ותלמידיו שלו כתבו לפניו את חידושיהם;²⁰ בנימין מטודלה מספר כי תלמידיו של הראב"ד התגוררו בביתו, ואף זה כמנהג האשכנזים.²¹ חכמי פרובנס גם הרבו לכתוב את המעשים שבאו לפני רבותיהם, כדרכם של חכמי אשכנז. הם כתבו גם ספרי ליקוטים, והם דומים מאוד לאלו של בעלי התוספות.²²

ההבדל בין אשכנז ופרובנס מחד גיסא ובין ספרד מאידך גיסא מעניק מימד נוסף לפרשת הפולמוס החריף בין הראב"ד לר' זרחיה הלוי, שתוארה יפה על ידי מורי ישראל תא-שמע.²³ הראב"ד כתב ומחק, כתב ושינה, כתב וחזר בו, וכל תורתו שבכתב אינה

19 ראו: ב"ז בנדיקט, מרכז התורה בפרובאנס, ירושלים תשמ"ה, עמ' 8–12; י' תא-שמע, "אל מלך נאמן – גלגולו של מנהג", תרביץ, לט (תש"ל), עמ' 186 הע' 6 (ובשינוי קל בספרו מנהג אשכנז הקדמון [לעיל, הע' 13], עמ' 288 הע' 6); י' זוסמן, "פירוש הראב"ד למסכת שקלים? חידה ביבליוגרפית – בעיה היסטורית", מאה שערים – עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים, לזכר יצחק טברסקי, בעריכת ע' פליישר ואחרים, ירושלים תשס"א, עמ' 150–152, 161–154.

20 על כתיבותיו של הראב"ד לפני רבותיו ראו ש' אסף, ספרן של ראשונים, ירושלים תרצ"ה, עמ' 185. על כתיבתם של תלמידי הראב"ד ראו, למשל, חידושים המיוחסים לריטב"א לבבא מציעא, דף יח ע"א, סוף דיבור המתחיל ומיהו לפום (וורשא תרל"ח, דף כד ע"א): "כך מצאתי כתוב בשם תלמיד שכתב לפני הראב"ד ז"ל".

21 מסעות של ר' בנימין ז"ל, מהד' מרדכי אדלר, לונדון תרס"ז, עמ' ד.

22 כגון קובץ הליקוטים הפרובנסלי הגדול שבכ"י אוקספורד 2343, שבו קרוב לאלף סימנים – ראו תשובות הגאונים החדשות, מהד' ש' עמנואל, ירושלים תשנ"ה, מבוא, עמ' לח–מ, ובספרות הרשומה שם.

23 ראו י"מ תא-שמע, רבי זרחיה הלוי בעל המאור ובני חוגו, ירושלים תשנ"ג, עמ' 126–149, ובפרט עמ' 132 ואילך.

חכמים, תלמידים ויצירתם הספרותית

אלא "עד אשר יבוא טוב מזה",²⁴ או כפי שכתב במקום אחר: "זה אני חושב... ואם יש טוב מזה גם את הטוב נקבל".²⁵ ר' זרחיה הלוי, לעומתו, שקל ומדד כל מילה לפני שיצאה מעטו, ולאחר שהעלה את דבריו על הכתב שוב לא חזר בו. כפי שהסביר תא"ש מע, ההבדל בסגנון הספרותי הוא שהביא לפולמוס הגדול בין שני החכמים, פולמוס שנמשך שנים הרבה ונתפרס על פני חיבורים רבים. אך הבדל זה איננו הבדל אישי גרידא, בין חכם למשנהו, אלא במידה רבה הוא הבדל שבין שתי תרבויות, בין תרבות הכתיבה האשכנזית-הפרובנסלית לבין תרבות הכתיבה הספרדית. הראב"ד, איש פרובנס, כתב באופן שוטף תוך כדי לימודו, כפי שנהגו גם חכמי גרמניה וצרפת, ושם תמיד לחזור בו מדעתו ולהגיע להבנה נכונה יותר בסוגיה. לעומתו, הרז"ה, יליד ספרד, התכוון שנים רבות לקראת כתיבת חידושו, עד שהוציא לבסוף דבר מתוקן מתחת ידיו, ואז שוב לא היה מוכן לחזור בו מדבריו הראשונים.

ב

הכתיבות של התלמיד – או הסופר והמזכיר, כלשונו של עפשטיין – מחייבות קשר ישיר בין הרב לתלמיד. התלמיד צריך לשבת יום עם הרב בביתו או בבית המדרש, ללמוד עימו את הסוגיה, ובסוף היום גם לכתוב עימו את סיכומה. יכול היה התלמיד המובחר, "הסופר", לשבת בבית המדרש עם חבורה שלמה של תלמידים השומעים ביחד את שיעורו של הרב ולסכם את שיעוריו של הרב, אך באותה מידה יכול היה להיות צפון עם הרב בביתו, ללמוד עימו בחברותא, להקשות ולתרוץ, ובסופו של יום לנסח עם הרב את חידושו.

כדי לסבר את האוזן ניטול דוגמה מימינו. "סופר" אחד הוא זה שיושב באולם בית המדרש של ישיבה ומסכם את שיעורי הרב, את הקושיות שהעלו התלמידים במהלך השיעור ואת תירוציו של הרב. כתיבותיו של סופר זה הן מעין פרוטוקול של הדיון החי שבבית המדרש, גם אם הסופר מתעד רק את המיטב שנאמר בשיעור, ומשמיט בכתיבתו את מה שאינו חשוב בעיניו או בעיני הרב.

סופר שני הוא תלמיד הלומד עם ה"חזון איש" בביתו – והוא, כידוע, לא הרביץ תורה ברבים בשיעורים פומביים, וכל תורתו היא תורה שבכתב. סופר זה דן עם הרב בהלכה

24 חידושי הראב"ד למסכת בבא בתרא דף ד ע"ב, מובאים בשיטה מקובצת לרבינו בצלאל אשכנזי, מהר"ז מצגר, ירושלים [תשנ"ז], בבא בתרא, א, עמ' כט (אך בחידושי הראב"ד לבבא בתרא, כ"י מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 345, דף א5: "עד אשר יבא טוב ממני").

25 חידושי הראב"ד על מסכת בבא קמא, מהר"ש' אטלס, ירושלים תשמ"א, סוף עמ' א. וראו גם חידושי הראב"ד למסכת בבא מציעא, דף קי ע"ב: "ובסוף המסכת כתבתי פירוש טוב מזה" (שיטה מקובצת, בבא מציעא, ג, עמ' תתצח).

שמחה עמנואל

ומסייעו בכתיבת ספריו הגדולים. יושבים להם השניים בחדר השקט, וכתיבות התלמיד משקפות את דעתו של הרב בלבד, ואין בהם דבר מסערת הלימוד המשותף של רב ועשרות תלמידיו בבית המדרש.

סופר שלישי, הממצע בין שני הראשונים, יושב עם ראש הישיבה בביתו, לפעמים אפילו שנים אחדות לאחר שהלה לימד את שיעורו ברבים, וכותב עימו את חידושיו. הסופר השלישי כותב את חידושיו של הרב לאחר שכבר עברו עידון וזיקוק – ולפעמים גם מהפך גמור – במהלך המשא והמתן בבית המדרש. ברשימותיו של הסופר השלישי ישאר אומנם הד עמום לדיון הסוער שהתקיים בזמנו בבית המדרש, אך רשימותיו לא יסקפו באופן אותנטי את המשא והמתן התוסס שהיה בבית המדרש. שלושת הסופרים הדמיוניים שתיארנו כאן כותבים את תורתו של הרב, אך רק הראשון "מצלם" בכתיבתו גם את המשא והמתן החי שהתקיים בבית המדרש.

קובצי התוספות שלפנינו מצטיינים בריבוי החכמים הנזכרים בהם, ועוד הרבה יותר בריבוי הקושיות והתירוצים הנאמרים בהם. דבר זה הביא את אפרים אלימלך אורבך לתאר את כתיבת התוספות לתלמוד על פי הדגם הראשון שמנינו, של "צילום" הלימוד החי בבית המדרש; וכך כתב בתחילת ספרו הגדול על בעלי התוספות:²⁶

עיקרן של התוספות נעוץ בלימוד בבית המדרש, בשאלות התלמידים, בתשובות המורים ובויכוח שבין החברים. רשימות על מהלך המשא והמתן בבית המדרש נעשו הן על ידי המורים והן על ידי התלמידים שכתבו לפני רבותיהם. כך נהגו בצרפת וכך נהגו באשכנז.

בהמשך דבריו מזכיר אורבך חיבורים שונים ששמש מעיד עליהם שנכתבו בדרך זו: תוספות רשב"ם שנכתבו לפני רש"י, תוספות ר' יוסף שנכתבו לפני הרשב"ם, תוספות ר' יצחק בר מרדכי מרגנסבורג שנכתבו לפני הריב"א, ועוד. אלא שאין בכל אלה להעיד כי מדובר בדגם הראשון שמנינו, ואפשר לפרש ללא קושי את העדויות כמכוונות לדגם השני או השלישי שהצענו.

בסוף ספרו חוזר אורבך ונוקק לעניין זה, ושם כתב דברים מפורשים יותר:²⁷

התוספות הן פרי ההוראה והמשא ומתן שבבית המדרש ויש בהן קושיות התלמידים ותירוצי המורים. לפעמים הצורה היא צורת דו-שיח, שבו מופיעים הנושאים והנותנים, אבל בדרך-כלל ההרצאה היא בדרך "וקשה לר"ת... ותירץ ר"י..." או בדרך מונולוג דיאלקטי "ואם תאמר... ויש לומר..." לא תמיד לפנינו... דו"ח על ויכוחים

26 ראו א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תש"ם, עמ' 22.

27 שם, עמ' 677-679. במהדורה הנזכרת של הספר נשמטה שורה והדברים השתבשו, והשלמנו על פי המהדורה הראשונה, ירושלים תשט"ו, עמ' 524.

חכמים, תלמידים ויצירתם הספרותית

בבית־המדרש בין הרב ותלמידיו. לפרקים המדובר בדיאלוגים קונטרברסאליים – ויכוחים בין חכמים שווים־במעלה, שהתנהלו לפרקים גם בכתב בצורת שאלות ותשובות... בעלי התוספות החלו במקום שהתלמוד הפסיק וחיבוריהם היו ל"תלמודים" חדשים. כמותו, קלטו כל מה שהתרחש בבית־המדרש: משא־ומתן בשעת הלימוד, מעשים ופסקים של מורי־הוראה שניתנו בעל־פה, איגרות ופסקים והלכות שנכתבו.

בהערה למשפט הראשון ציין אורבך לכמה מקומות בפרקים הקודמים של הספר, האמורים לבסס טענה זו. אך הערה זו בטעות יסודה, ואין שום קשר בין מראי המקומות המצוינים שם ובין הטענה כי התוספות הן פרי ההוראה והמשא והמתן שבבית המדרש. במהדורה הראשונה של הספר היתה ההערה בהמשך הפסקה, והיא מוסבת על ההסתייגות שהוסיף אורבך כי לא תמיד לפנינו רשימות של ויכוחים בבית המדרש, ולפרקים מדובר בויכוחים בכתב בצורת שאלות ותשובות. להסתייגות זו ציין אורבך את מראי המקומות בספרו, וזו אכן טענה מבוססת, שעוד נחזור אליה אחר כך, כי ויכוחים הבאים בתוספות הם לעתים ויכוחים שבכתב. אך טענתו המרכזית של אורבך, כי "התוספות הן פרי ההוראה והמשא־ומתן שבבית־המדרש ויש בהן קושיות התלמידים ותירוצי המורים", נשארה עדיין ללא ראיה.

מורי, ישראל תא־שמע, פיתח עוד יותר את גישתו של אורבך, ואלו עיקרי דבריו, בשלושה מקומות נפרדים בספרו:

הויכוחים מהווים, כידוע, את עמוד השדרה של העיון והדין בספרות התוספות כולה... מצד משתתפים רבים, והבאת דעת בעל התוספות, ראש קבוצת המתווכחים, לסיכום הויכוח... ברור ממקורותינו כי לא נתקיים כל סדר בוויכוח, וכי הכול היו חופשיים להתערב ולהביע את דעתם, ברגע שנראה להם, באופן שנראה להם, ובלי קשר לנקודה שאליה הגיע הויכוח בשעת מעשה. ואף על פי שאין לנו ראיה ישירה לכל זה, הרי צורת הויכוח ואופן הצגתו לאורך כל ספרות התוספות שבידינו, דיה כדי להצביע על כך בבירור.

השיטה הרווחת בישיבות צרפת בעת ההיא הייתה מבוססת על דיונים וויכוחים בין תלמידי הישיבה, בפני רבם ובהנחייתו, שבסופם נערך סיכום תמציתי בכתב של השיטות העיקריות שהועלו, ושל מערכת הקושיות, הראיות, הדחיות והתירוצים, בצורה אנונימית ולפעמים עם שם האומר, סוגיא אחר סוגיא מתחילת המסכת ועד סופה. את הסיכום ערך הבכיר – או קבוצת הבכירים – שבחבורת הלומדים, ולאחר שאושר תוכנו וניסוחו על ידי ראש הישיבה, הפך הנוסח הכתוב למסמך "תוספות" רשמי, שנשא עליו את שם הכותב ואת שם ראש הישיבה כאחד... אולם לצדן של תוספות "מקומות" אלה, נתקיימו גם קבצים פרטיים של תלמידים שסיכמו לעצמם את תוכני הלימוד בצורה דומה, בלא לקבל את הגושפנקה של ראש הישיבה על מחברותיהם.

שמחה עמנואל

בקטעים רבים [=של תוספות שאנץ למסכת פסחים] מובא "מ"ר", היינו כפי שנשמעו בפלפול החברים... כגון: "שהקשה ה"ר משה כהן לר", "הקשה ר' אהרן לר", "הקשה ה"ר חיים... ותירץ ר'", "תימה לר'... ומפרש ה"ר יוסף" בישיבתו של ר"י הזקן, וחלק אחר גידון במשא ומתן של הלכה בישיבת הר"ש משאנץ עצמו. המשא ומתן נמסר בצורה חיה, כמין דיווח ישיר ומהימן של סדר התפתחות העיון בבית המדרש עצמו כפי שהיה, תוך פירוט שלבי הדיון והעיון, מה חשב הרב תחילה לומר, מדוע נאלץ לחזור בו מכוח פרכות שהעלו תלמידיו או הוא עצמו, ומה הם צדי הספק שנותרו בעינם.²⁸

אין בידי כל ראייה לסתור את התמונה שהציגו אורבך ותא"ש, אך באותה מידה אינני יודע על ראייה כלשהי התומכת בה, וכדברי תא"ש "אין לנו ראייה ישירה לכל זה". אלפי קושיות ואלפי תירוצים יש בתוספות לתלמוד, אך אינני יודע מניין הסיקו אורבך ותא"ש שמע בוודאות כי התוספות לתלמוד הן פרוטוקול הדיון בישיבות בעלי התוספות. במקום אחר ציין אורבך כי דרכם של בעלי התוספות היא המשך דרכם של האמוראים, וכי מפעלם של בעלי התוספות הוא תחיית היצירה התלמודית,²⁹ אך דווקא השוואה בין יצירתם של האמוראים ליצירתם של בעלי התוספות מעלה מיד גם את השוני הבולט בראייה המשתקפת בשתי היצירות. התלמוד הבבלי מלא וגדוש בעדויות על מה שהתרחש בתוך בית המדרש, כגון "אביי הוה יתיב קמיה דרבה", וכהנה רבות למאות ולאלפים, עד שסוגיות רבות בתלמוד אכן נראות כפרוטוקול של הדיון בישיבות האמוראים. לעומת זאת, בתוספות לתלמוד אין ולא כלום מכל זה, וכמעט שלא נמצא שם ד"ש בין שני חכמים. קל וחומר שלא נמצא בכל ספרות התוספות משא ומתן בין קבוצת חכמים כפי שבא לרוב בתלמוד הבבלי (כגון: "יתיב אביי וקאמר לה להא שמעתא, אמר ליה רב ספרא לאביי... אמר ליה... כי אתא לקמיה דרב יוסף אמר ליה: הכי קאמר רב ספרא והכי אהדרי ליה, אמר ליה...") [עירובין מה ע"ב].

הלשון "הקשה ר' פלוני ותירץ ר' אלמוני", המופיעה לעתים בתוספות, איננה מעידה על שהותם של שני החכמים במקום אחד, ואף הלשון "הקשה ר' פלוני לר' אלמוני" איננה דווקא עדות חיה על המשא ומתן בבית המדרש, ואפשר שהמשא ומתן התנהל בכתב, כששני החכמים היו רחוקים זה מזה. כך למשל כתב ר' שמשון משאנץ בתוספותיו, "מפרש ר"ת... והר"ר משולם מפרש... והקשה לו ר"ת... והשיב לר"ת",

28 ראו י"מ תא"ש, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה – קורות אישים ושיטות, א, ירושלים תשנ"ט-תש"ס, עמ' 116-117; ב, עמ' 99, 105. במקומות אחרים חילק תא"ש שמע בין קבצים שונים של התוספות, כגון מה שכתב על ר' יהודה שירליאון, ש"תוספותיו אינן משקפות הווי לימודים חי בישיבה – המשתקף בכל הקבצים שלפניו – ועל אחת כמה שאינן נושאות אופי של יומן לימודים" (שם, ב, עמ' 108; ההדגשה שלי, ש"ע).

29 אורבך (לעיל, הע' 26), עמ' 744.

אך הדברים אינם משקפים משא ומתן בבית המדרש, והם לקוחים מחליפת שאלות ותשובות שבין שני החכמים.³⁰ במקרים אחרים אכן נשאו ונתנו התלמידים עם הרב, אך הדבר אירע שלא בשעת השיעור. כזה, למשל, הוא המשא והמתן שהתנהל בין רבנו תם לר' אליהו, המובא בתוספות למסכת עבודה זרה בלשון זו: "ופי' הר"ר אליהו בן הר"ר יהודה... אכן רבינו תם הקשה לו". הקורא התמים סבור שלפנינו דיווח על משא ומתן בבית המדרש בשעת לימוד המסכת, אך באמת אין זה אלא דיווח על דיון הלכתי שהיה בין השניים בעת מפגש אקראי "בבוריאס בחופת ר' מתתיהו בהר"ר יהודה שנשא בת ה"ר שמשון".³¹

אין כוונתי לטעון כי התלמידים לא תרמו תרומה משמעותית בעת השיעור להבנתו של הרב בסוגיה, עתים בשאלה מתוך סוגיה מקבילה ועתים בתשובה טובה. מפורסם הוא סיפורו של ר' מנחם בן זרח על שישים תלמידים שישבו לפני ר"י הזקן וכל אחד מהם היקשה במהלך השיעור מן המסכת שבה היה בקי; ובעצם מה לנו להזדקק לדבריו של ר' מנחם בן זרח, שיש מקום לדון במהימנות ההיסטורית שלהם,³² הלוא כבר לימדונו חז"ל כי "מתלמידי יותר מכולם", והדברים פשוטים וידועים.³³ אך למרות

30 תוספות, ראש השנה ח ע"ב, דיבור המתחיל שהחדש (מחברם של התוספות למסכת זו הוא ר' שמשון משאנץ, ראו אורבך [לעיל, הע' 26], עמ' 613-614); ספר הישר לרבנו תם, חלק השאלות והתשובות, מהד' ש"פ רוזנטל, ברלין תרנ"ח, ס' מג סעיף ב (עמ' 74), ס' מד סעיף ג (עמ' 78), ס' מז סעיף ב (עמ' 86-87); והשוו גם תוספות, ביצה טז ע"א, דיבור המתחיל איהו. על הפולמוס שבין רבנו תם לר' משולם ראו מה שכתב לאחרונה ר' ריינר, "פרשנות והלכה – עיון מחודש בפולמוס רבנו תם ור' משולם", שנתון המשפט העברי, כא (תשנ"ח-תש"ס), עמ' 207-239 (הדיון בנושא הנזכר בתוספות לראש השנה בא בעמודים 217-222).

31 תוספות, עבודה זרה לב ע"ב, דיבור המתחיל כך; "תשובות ופסקים לר"י הזקן", שיטת הקדמונים על מסכת עבודה זרה, מהד' מ"י בלוי, ניו יורק תשכ"ט-תשנ"א, ח"ג, עמ' רט ס' ע. וראו א' (רמ"י) ריינר, "רבנו תם ובני דורו – קשרים, השפעות ודרכי לימודו בתלמוד", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, תשס"ב, עמ' 83-84. דוגמה נוספת למשא ומתן בין הרב הצרפתי לתלמידיו שלא בשעת הלימוד היא עדותו של הרמב"ן על מורו ר' נתן בן מאיר, "שבתחילה כשבא ללמוד תורה לפני רבינו יצחק בר' אברהם תקע התוקע ועשה ד' שברים, אמ' לו ר' יצחק חזור כל הסימן, והעבירו. לאחר תפילה עמדו החברים והתלמידים לפניו בחצר בית הכנסת, אמר לו מורי, רבי' למה צוית לחזור כל הסימן, אם משום דאמ' רב כהנא... אין הלכה כמותו... השיב לו... אמ' לו מורי... תמה ר"י ושתק" (דרשת הרמב"ן לראש השנה, כתבי רבינו משה בן נחמן, מהד' ח"ד שעוועל, א, ירושלים תשכ"ג-תשכ"ד, עמ' רלט).

32 ראו צדה לדרך, וורשא תר"מ, הקדמה, דף ג ע"ב. וראו י' כ"ץ, הלכה וקבלה – מחקרים בתולדות דת ישראל על מדוריה וזיקתה החברתית, ירושלים תשמ"ו, עמ' 348.

33 דוגמה קיצונית לתרומתם של התלמידים לשיעורו של הרב באה בשאלה שעלתה על שולחנו של ר' ישראל איסרליין, במאה ה'ט"ו: מדוע רגילים העולם לומר שפלוני הוא תלמידו של אלמוני משום שלמד ממנו "זמן" אחד תוספות או פירוש, והלא אפשר שהרב שמע מן התלמיד יותר חידושים ממה ששמע התלמיד מהרב – תרומת הדשן, מהד' ש' אביטן, ירושלים תשנ"א, פסקים וכתבים, ס' רלו.

שלתלמידים בישיבות בעלי התוספות היה בוודאי תפקיד חשוב במהלך הדיון בבית המדרש, ולמרות שהתלמידים העלו על הכתב את דברי רבותיהם, ולמרות שכמה מקושיות התלמידים ומתירוציהם מופיעים בתוספות, עדיין אינני יודע האם התוספות לתלמוד הן מעין פרוטוקול של הלימוד בבית המדרש. מדוע הקושיות והתירוצים המופיעים בתוספות הם עדות חיה על הלימוד בבית המדרש, ואילו הקושיות והתירוצים שבחידושי הרמב"ן והרשב"א אינם עדות כזו? מדוע כל "ואם תאמר" וכל "ויש לומר" שבתוספות הם תיעוד של הוויכוח החי שהתרחש בישיבות בעלי התוספות בצרפת, אך מטבעות לשון זהות בפי הרמב"ן והרשב"א אינן מעידות על מה שהתרחש בבתי המדרש שלהם?

לטעמי, הן התוספות הן חידושי הרמב"ן עשויים להיות "תצלום" של השיעור בבית המדרש, אך באותה מידה המשא והמתן שבשני חיבורים אלו עשוי להיות מתודה דידקטית של העלאת חידושי תורה על הכתב, שאין בינה לבין המציאות החיה בבית המדרש כמעט ולא כלום. הקושיה היא קושיה והתירוצו הוא תירוצו, אך לעולם לא נדע האם יש כאן דרשה בין רב ותלמידיו, והקושיות והתירוצים מעידים על הדיון הסוער שהתרחש בבית המדרש פנימה, או שמא "הוא מוטיב לה והוא מפרק לה" – הרב היקשה, והרב תירץ, והוא עצמו היקשה שוב, ותירץ שוב, והתלמידים רק שמעו את דברי הרב והעלו אותם על הכתב.

זאת ועוד. גם אם יוכח שקובץ אחד של תוספות מתעד את הלימוד החי בבית המדרש, עדיין אין להסיק ממנו על מפעלם של בעלי התוספות כולם. הלוא מצויות בידינו תוספות מקוריות של שורה ארוכה של חכמים – ר' יצחק הלבן ו"תוספות תלמיד רבינו תם ורבינו אליעזר",³⁴ ר' אלחנן ור' שמשון משאנץ, ר' ברוך בר יצחק ור' יהודה שירליאון; ולא מנינו כאן אלא את היצירות הקדומות יותר שהגיעו לידינו – ואם תכונה זו מאפיינת את כתיבתם של בעלי התוספות בכלל, צריכה היא להשתקף בכל הקבצים של התוספות, או לפחות במרביתם.

ועוד זאת. ריבוי של קושיות ותירוצים עם אזכורים של חכמים רבים בא לא רק בתוספות לתלמוד אלא גם בקבצים רבים של תוספות לתורה (קבצים המחכים עדיין למחקר מקיף). לשיטתם של אורבך ותא"ש מע נאמר אף כאן כי התוספות לתורה משקפות את ההווי החי בבית המדרש, ונסיק מכך על שיעורים סוערים בפרשת השבוע שהתקיימו בבתי המדרש של בעלי התוספות. וכבר כתב תא"ש מע כי "אין לכאורה צל של ראייה לכך שחומר זה [בעלי התוספות על התורה] נלמד במקורו, או נועד בתכליתו, לקבוצת לומדים מסודרת, השומעת שיעור או מקיימת דיון או וויכוח במסגרת קבועה

34 ראו: שיטת הקדמונים על מסכת בבא קמא, מהד' מ"י בלוי, ניו יורק תשל"ז. פרטים על תוספותיהם של שאר החכמים שמנינו כאן באים אצל אורבך (לעיל, הע' 26), איש איש על שמו.

כלשהי בנושא זה".³⁵ אף אנו נאמר כי אין לכאורה צל של ראייה לתאוריה שהציגו אורבך ותא-שמע בנוגע לתוספות לתלמוד, כשם – ואני מבקש להדגיש זאת שוב – שאין לנו כל ראייה לסתור תאוריה זו. ייתכן בהחלט שהאמת ההיסטורית היא בדיוק כפי שציירה אורבך ותא-שמע, אך באותה מידה ייתכן שהאמת ההיסטורית הפוכה לחלוטין. פשוט איננו יודעים. ועל אחת כמה וכמה שאיננו יודעים האם רשאי היה כל תלמיד להתערב בשיעור ולהביע את דעתו בכל עת שיחפוץ, וכל כיוצא בזה.

נחזור אפוא לשלושת הדגמים של תלמידים הכותבים לפני רבותיהם שהזכרתי לעיל. האחד, תלמיד היושב בבית המדרש ומתעד ברשימותיו באופן אותנטי את שיעורו של הרב ואת תגובותיהם של התלמידים – ודגם זה הוא שאומץ בידי אורבך ותא-שמע. הדגם השני, של תלמיד היושב עם חכם בביתו ומסייע לו בכתיבת ספריו אך אין לתלמיד ולספר הנכתב כל קשר עם הנעשה בבית המדרש הציבורי – דגם זה מתאים ככל הנראה לפעולתו של ר' שמעיה לפני רש"י. והדגם השלישי – של תלמיד היושב עם ראש ישיבה בביתו, והם כותבים ביחד את מה שהרב לימד בזמנו בבית המדרש – בדגם זה הכתיבה איננה מתעדת נאמנה את מה שהתרחש בבית המדרש, אך יש בה מעט תבלין מהדיון שהתקיים שם. אלו שלושת הדגמים העולים על דעתי, אך הרשות נתונה לכל מי שיחפוץ להעלות דגמים נוספים.

כשלעצמי אינני יודע איזה מן הדגמים הללו מתאים לתיאורם של בתי המדרש של בעלי התוספות. וליתר דיוק, אינני יודע איזה דגם מתאים לבית המדרש של רבנו תם, ואיזה דגם מתאים לבית המדרש של ר"י הזקן, ואיזה לבית המדרש של ר' שמשון משאנץ, וכן הלאה. דרכי הלימוד של בעלי התוספות נסתרו מאיתנו, וכנראה לא נדעם לעולם. איננו יודעים האם התוספות הכתובות שלפנינו משקפות את הלימוד החי שבבית המדרש אם לאו, כשם שאיננו יודעים פרטים רבים אחרים על סדרי הלימוד בבתי המדרש של בעלי התוספות: כמה תלמידים לערך ישבו בזמן אחד בבתי המדרש של בעלי התוספות?³⁶ כמה שיעורים בשבוע הגיד הרב בבית המדרש? האם מלבד ראש הישיבה היו בבתי המדרש הגדולים גם מורים אחרים, לתלמידים הצעירים? והאם בכלל

35 תא-שמע (לעיל, הע' 28), ב, עמ' 96.

36 אף כאן, אי-אפשר לקבל את דבריו של תא-שמע כי "אנו נוטים להאמין כי בתקופת רש"י ובעלי התוספות הראשונים, בני המאה הי"ב, נאמד מספר התלמידים הנוכחים יחדיו בישיבה חשובה בכמה עשרות. במהלך המאה הי"ג עלה מספר זה לכדי כמה מאות, ואילו במאה הי"ד, בספרד בעיקר, אפשר שמספרם התקרב לאלף" (שם, עמ' 212). מרדכי ברויאר הגיע למסקנה "שמספר הבחורים במרביתן של ישיבות צרפת ואשכנז לא עלה על עשרה, ובמקרים רבים אף היה קטן מעשרה", ואילו אפרים קנרפוגל הגיע למסקנה כי "ישיבה גדולה של בעלי התוספות יכולה היתה להכיל כעשרים וחמישה בחורים בכל זמן נתון, אך לא הרבה יותר מזה" – ראו: ברויאר (לעיל, הע' 14), עמ' נג; א' קנרפוגל, החינוך והחברה היהודית באירופה הצפונית בימי הביניים, תל אביב תשס"ג, עמ' 114 (וראו דיונו שם, עמ' 110–114).

שמחה עמנואל

היתה חלוקה לקבוצות של התלמידים על פי רמתם הלימודית? האם היו פרקי זמן קבועים לתחילת הלימוד במסכת חדשה? וכן הלאה.³⁷ אפשר להשאיר את התמונה החסרה שבידינו כמות שהיא, ואפשר גם לנסות ולהשלימה מדעתנו. אך אם נבחר בדרך השנייה, צריכים אנו להבדיל בצורה נחרצת בין חלקי התמונה המקוריים, המתועדים בספרות, לבין החלקים המשוחזרים, שאינם אלא השערה.

37 לפרטים בודדים על ההווי בבתי המדרש של בעלי התוספות – פרטים שאין בהם הרבה יותר מאשר לעורר תיאבון לעוד, שאיננו בידינו – ראו עמנואל (לעיל, הע' 11), עמ' 208–210.